

ГЛАГОЛИ СЪС ЗНАЧЕНИЕ ‘СВИРЯ’ В БЪЛГАРСКИТЕ ДИАЛЕКТИ И ФРАЗЕОЛОГИЯТА НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Марияна Витанова, Калина Мичева-Пейчева

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“, БАН

VERBS MEANING 'PLAY' IN BULGARIAN DIALECTS AND PHRAZEOLGY OF BULGARIAN LANGUAGE

Mariyana Vitanova, Kalina Micheva-Peycheva

Institute for Bulgarian Language “Prof. L. Andreychin”, BAS

Abstract. Subject of the present study appear the verbs, meaning ‘play’ and ‘play on a particular folk musical instrument’ in the Bulgarian dialects and the phraseology of the Bulgarian language. The work is based on material from dictionaries, dialectal, musicological and ethnological studies, archive materials.

Keywords: verbs, folk musical instrument, phraseology, dialects.

Музиката присъства в ежедневието и празничната култура на българите от древността и до днес. Богатството на българската народна музика и разнообразието на музикалния инструментариум е резултат от разноплеменните култури, които са се втели през вековете в руслото на общобългарската култура: тракийска, славянска и прабългарска. В достигналите до нас текстове от Античността се споменават певческите и инструменталните умения на траките. За обществото на траките е характерен музикалният синкретизъм на поетичен текст и музика. Един от най-популярните древни музиканти е Орфей, изобразяван с лира върху атически ваз.

За музикалния живот в средновековна България има оскъдни сведения. Данни за музикалните инструменти и за музикалните изпълнители се откриват в изображенията в летописи и миниатюри, в съхранените образи по стенописи, релефи и резби, както и от разказите на чужди пътешественици. Музикалните инструменти се срещат и в иконографията, но по-рядко заради съществуващите иконографски правила. Все пак иконографите невинаги се придържат към изискванията и рисуват гъдулки, тъпани и други инструменти, срещани в музикалната практика през Средновековието.

В своята същност българската народна музика е клон от народната музика на останалите славянски народи, но се родее и с музикалния фолклор на балканските народи, като при това притежава редица специфични черти (Колев/Kolev 1987).

Обект на изследването са глаголите със значение ‘свиря’ и ‘свиря на определен народен музикален инструмент’ в българските диалекти и фразеологията на българския език. Като

източници на езиков материал са използвани речници, описания на говори, музиколожки и етноложки монографични изследвания, архивни материали.

Глаголи със значение 'свиря' в средновековните писмени паметници

Старобългарските класически паметници, написани или преписани през 9. – 11. в., принадлежат към официалната християнска литература и съдържат малко сведения за българската музикална култура. В тях е засвидетелстван един глагол *свнратн*, *свнраж* със семантика 'свиря на музикален инструмент' (СтбР/StbR 2009: 647; БЕР/BER 2010). Той е употребен в евангелския текст: *свирахомъ вамъ и не пласате* – Зографско евангелие Мт 11.17 („свирехме ви и не танцувахте“). В Старославянския словарь е възстановен глагол *соти*, *сопж*, *сопешн* със същото значение въз основа на една неправилно написана причастна форма в Савината книга Мт 9.23 (СтслР/StslR 1999: 619). На същото място в Зографското евангелие откриваме *свирыци*, а в Мариинското и Асеманиевото – *сопыци*. Следователно напълно възможно е да е съществувал такъв глагол от корен *соп-*, но според авторите на Старобългарския речник той не е засвидетелстван в най-старите паметници.

Глаголът *гжднтн*, *гждж*, *гждаши* със значение 'свиря на музикален инструмент' се среща в текста на Манасиевата хроника от 14. в. (БЕР/BER 1971). От същия корен *гжд-* в съвременния български език и в диалектите се употребява названието на музикален струнен инструмент *гъдулка* със застъпник *ъ* на старобългарската задна носова гласна *ж*. В църковнославянския език този корен се среща като *гуд-* (с рефлекс *у* от стб. *ж*) и от него се образуват лексемите *гоудение* със значение 'свирене' и *гоудецъ* със значения 'гъдулар' и 'гуслар' (Бончев/Bonchev 2002: 136).

В езика на новобългарските дамаскини през 17. в. коренът *свир-* е продуктивен. Освен глагол *свиря* са засвидетелствани и съществителните *свирец*, *свирня* и *свирка*. А това означава, че в говоримия език тези лексеми са се използвали често, тъй като книжовният език на народна основа е много близък до балканските диалекти от ареала Ловеч – Троян – Луковит – Етрополе (Дьомина/Djomina 1985; Младенова, Велчева/ Mladenova, Velcheva 2013). В Словото за апостол Тома в Тихонравовия дамаскин се казва: *господаръ и сѣдиа чинѣше свадба... и нѣкоа жена дѣто свирѣха та бѣше видѣла и чюла що бѣше реклъ тома оноуѣзи момкѣ що го плесна*. Тоест става дума за жена, която свири заедно с други музиканти на сватбено тържество. Както се вижда, текстът точно отразява наличието на *свирици* и *свирня* в сватбения обред в традиционната култура.

В историята на българския книжовен език се откриват два основни глагола от проучваната група – *свиря* и *гудя*, запазени и до днес в книжовния език и диалектите.

Глаголи със значение 'свиря' в лексикографските източници

В речника на Н. Геров са посочени шест значения на глагола *свиря*: 1. Свивам си устните и изкарвам през тях със сила поетия въздух, та издавам особен звук. 2. Надувам някаква свирка, та изкарвам приятни гласове. 3. С ръка, с лък натискам, тегля по струните, по клапи-

те на нещо, та го правя да издава приятни, сладки гласове. 4. Казва се за птици, за животни, за насекоми кога с уста или по друг начин издават особени пискливи гласове. 5. За вятър, за нещо върлено, что издава особен глас. 6. Говори се за вода кога тече от нещо чвърсто (Геров/ Gerov 1978: 135).

В съвременния български език глаголът *сви́ря* има регистрирани следните значения, пряко свързани с музикално изпълнение: 1. Изпълнявам мелодия, музикално произведение, песен на някакъв инструмент (*Гуслари свиреха стари юнашки песни*. Вазов. *Гайдарят престана да свири*. Елин Пелин. *Мария почна да свири нещо от Шопен*. Д. Димов – РБЕ/РВЕ, под печат); 2. Умея сърчно, майсторски да си служа с музикален инструмент; владее (*Никой не свиреше на кавал така хубаво като него*. Величков. *Свириш ли на цигулка?* – РБЕ/РВЕ, под печат); 3. За музикален инструмент – издавам звукове, мелодии (*Кавал свири на поляна, на поляна край горица*. Хр. Ботев. *Счува се само дълбоко цафарата му тъмната тъжно да свири и тътне*. П. Р. Славейков. *По едно време вън се зачу да свири хармоника*. Й. Йовков. *Радиото свири*. – РБЕ/РВЕ, под печат); 4. Издавам звук и мелодии с уста (*Правеше смехории, играеше, свиреше с уста, като надуваше бузите си и въртеше очи*. Й. Йовков. *Ние свирехме с уста, викахме, аз надух два пъти ловджийската тръба*. Ем. Станев – РБЕ/РВЕ, под печат). Две от значенията се отнасят до звуци, издавани от птици, насекоми или сирените на параходи и локомотиви. Отбелязани са и преносни значения при някои природни явления (силен вятър, вихрушка, фъртуна), свистенето на куршуми и гранати или хриптенето при човешкото дишане.

Глаголи със значение ‘сви́ря’ в диалектите

В българските диалекти хиперонимът *сви́ря* се среща с различни фонетични варианти и окончания за първо лице единствено число – *сви́ра* (Ихтиманско; Костурско; Пирот; Радовене, Врачанско; Рибарица, Тетевенско; Смърдеш, Костурско и др.); *сви́ра* (Банат); *сви́рим* (Рабиша, Белградчишко; Ново село, Видинско); *сви́рям* (Д. Райково, Смолянско); *си́оря* (Съчанли, Гюмюрджинско) и т.н. В книжовния език и в диалектите се употребяват и производни глаголи, образувани с различни префикси като *просви́ря*, *досви́ря*, *досви́рвам*, *засви́ря*, *засви́рвам*, *изсви́ря*, *изсви́рвам*, *насви́ря се*, *надсви́ря*, *надсви́рвам*, *отсви́ря си*, *посви́ря*, *посви́рвам* (БЕР/BER 2010), *за́сюря* ‘започвам да сви́ря’ (Съчанли, Гюмюрджинско), *пресви́ря* ‘преставам да сви́ря’ (Геров/Gerov), които означават както различни моменти от процеса на свирене – начало, край, продължителност, така и други ономазиологични признаци като ‘сви́ря до насита’, ‘сви́ря по-добре от някого’, ‘сви́ря кратко време’ и др.

В диалектите глаголът *сви́ря* се употребява както за духови музикални инструменти – кавал, гайда, свирка, дрянова пищялка, така и за струнни – тамбура, гъдулка, гусли, кемане, *булгария*: *Сви́ря на кемане*; *Да го изуч’от да свири кѐмѐн ‘ч’о* (Смолянско); *Не знае да свири с булгария*; *Сви́ря със свирка*; *Свири с дрянова пищялка*; *Сви́ря на кавал*; *Свинаре рану свыры със ругъ*; *Можга да сви́ра со сви́рка, со уста и со ка́вал* (Смърдеш, Костурско); *Заставете*

сфърк'и и тупан'е, положете белите фруглици (Ярлово, Самоковско); *Свира със уста*; *У село бандата свире* (Банат); *Кой с свирка свири, кой с тупан тупа* (Самоков) и др.

В диалектите се срещат и други номинативни диалектизми със значение 'свиря на музикален инструмент', напр. *лагу́там* (ПРОДД/RRDD), *дзѐмка* (Тиквеш), *зѐнка*, (Родопите) и др.

Глаголи със значение 'свиря' във фразеологизмите

Глаголът *сви́ря* се открива в състава на немалко фразеологизми. Често тяхната семантика се опира на различни отсенки в значенията на *сви́ря*. Водещата роля на свиренето във всеки народен обичай личи във фразеологичната единица: *Кà ми свѝрат – така играм* (Радовене, Врачанско) 'постъпвам, както ми заповядат'. Положителното отношение към хубавото свирене се вербализира в *Къ́смета ми свири на тамбура* – 'имам голям късмет'. Свиренето се уподобява на реч, говорене в *Свири (и) с габрова свирка*; *Иди му свири с габрова пищялка* – 'каквото и да говоря, съветвам някого, той прави каквото си иска'. Трудността в усвояването на свиренето се изтъква в няколко фразеологизма: *Кога(то) засви́рят билбюлите с кавали*; *Кога(то) засви́рят биволите с кавали* и др. (Геров/Геров 1978: 135) – 'никога няма да се случи нещо'; *Който свири добре на свирка, не му трябва тѐпан* – 'човек не предпочита по-тежката работа'. Представата за устройството на музикалните инструменти при свиренето се преосмисля в *Девета дупка на свира́йк'у* (Станьовци, Брезнишко); *Девета дупка на кавала* 'незначителен човек, човек без влияние'. Свиренето на гайда се възприема като творческа изява на изпълнителя, затова във фразеологичните единици гайдата се отъждествява с Аза и неговите желания: *Се́ки си свѝри на неговата гайдурка* – 'всеки държи на своите предпочитания'.

Глаголи със значение 'свиря на определен музикален инструмент'

В диалектите се откриват и някои глаголи, които означават 'свиря на определен инструмент' например:

'свиря на гусла' – *гудя́* (БЕР/BER 1971);

'свиря на гъдулка' – *цигувам* (Лозево, Шуменско); *гъду́вам* (БЕР/BER 1971);

'засвиря на гъдулка' – *зъгъду́вам* (БЕР/BER 1971);

'посвиря на гъдулка' – *погъду́вам* (БЕР/BER 1971);

'свиря на кеме́не' – *зу́рам* (БЕР/BER 1971);

'свиря на цигулка' – *зу́рам* (Либяхово, Гоцеделчевско), *лири́сам* (Габрово, Кръстополе, Ксантийско – от *лира* 'цигулка'), *цигукам* (*И два тѐпана тѐпаха, и две цигулки цигукаха* – Вардун, Търговишко);

'свиря на тамбура, дрѐнка' – *зѐнга* (Емборе, Кайлярско); *замбу́рисувам*, *замбури́сам* (Габрово, Кръстополе, Ксантийско); *цѐнка* (Родопите);

'свиря на тѐпан' – глаголите, които се употребяват за свирене на тѐпан, са мотивирани

в повечето случаи от начина на извличане на звука – чрез палки, с които се удря върху кожените мембрани: *бия, бухам, тупам* и др. (*Бия тъпан(а); Не тичам да бия тъпана; Един тупа тъпана, друг събира парсата* и т.н.);

‘свиря на гайда’ – *наду гайдуницата* (АрхБДР/ArhBDR), срв. и фразелогизма *Нъдѹвѹм гайдѹ* ‘плача’ (Войнягово, Карловско).

Някои глаголи като *дзѹгам, зѹнкам, дзѹнкам, дзѹгна, дѹрндам, клѹмбам* назовават свирене на дрънкови струнни инструменти и са основно звукоподражателни. Други глаголи като *клѹпя, клѹпвам, клѹпна, надувам* се употребяват главно за духови инструменти.

Както личи от материала, в говорите съществуват специални лексеми за свиренето на различни инструменти, докато в книжовния език тези различни значения се предават с изразите *свиря на гусла, свиря на гѹдулка, свиря на цигулка* и т.н.

Глаголи за звука, издаван от музикалния инструмент или от неговите части

За означаване на звука, който издава тъпанът, се използват глаголите *гѹрми, дере се*: *Дето гѹрми големият тъпан, малкият се не чува; Който е гѹрмял голям тъпан, дааре не го глуши; Кога стане сиромашът да поиграе хоро, тогава се дере тъпанът*. А за изразяване на семантиката ‘тъпан свири’ се срещат глаголите *чука, бие, тупа, тупна, тѹпне, притупа*: *У зетя тъпан бие, а у невестата хабер нямат. У момини тъпан бие, у момкови хабер нямат; Гато Тодорка турчеха, девет тъпана биеха; За разбрания комар да му брѹмчи е доста, за неразбрания и тъпан да му бие е малко; Не ще ми чука тъпан на главата; Два тъпана чукаат; Тупан тупна; Не е притупал тъпана; Притупа и тоз тъпан; Притупал ли е тъпана; Не е тѹпнал тъпана* и др.

В някои западнобългарски говори за звука, издаван от ручилото на гайдата, се употребяват глаголи, образувани от корен *брец-*, срв. *брѹцва, брѹцнува, брѹцне* (Западна България).

Глаголи за начина на извършване на действието

В диалектите се откриват глаголи, които съдържат в значението си допълнителна информация за начина на свирене:

скѹришам, скѹришѹ ‘свиря игриво’ (Еленско);

лѹщя ‘свиря продължително на кавал или свирка’ (Странджа) и др.

Някои от засвидетелстваните глаголи имат отрицателна конотация, срв. *дрѹнча* ‘свиря лошо на струнен инструмент’ (Радовене, Врачанско).

В книжовния език се употребяват глаголи като *дрѹнкам* за струнен инструмент като китара, мандолина или *скрибуцам* за цигулка, но те имат разговорен характер.

Заключение

Направеният преглед показва наличието на повече и по-разнообразни лексеми със значение ‘свиря на музикален инструмент’ в българските говори, както и богатството на диа-

лектното словотворчество. Това може да се обясни и с мястото, което музиката има в живота и празниците на българите, в семейната и календарната обредност.

Цитирана литература

- БЕР 1971:** *Български етимологичен речник*. Т. 1, А-З, София: Издателство на БАН. (*Balgarski etimologichen rechnik*. Т. 1, A-Z, Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- БЕР 2010:** *Български етимологичен речник*. Т. 6, Слово-Терясвам, София: АИ „Проф. Марин Дринов“. (*Balgarski etimologichen rechnik*. Т. 6, Slovo-Teryasvam, Sofiya: AI „Prof. Marin Drinov“.)
- Бончев 2002:** Бончев Ат. *Речник на църковнославянския език*. Т. I. София: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. (Bonchev At. *Rechnik na tsarkovnoslavyanskiya ezik*, Т. I, Sofiya: Narodna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“.)
- Геров 1978:** Геров Н. *Речник на българския език* (фототипно издание). Т. 5 Р-Я. София: Български писател. (Gerov N. *Rechnik na balgarskiya ezik*. Т. 5 R-YA. Sofiya: Balgarski pisatel.)
- Дьомина 1971:** Демина, Е. И. *Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII века. Часть II*. София: Издателство на БАН. (Djomina E. I. *Tihonravovskij damaskin. Bolgarskij pamjatnik XVII veka. Chast' II*. Sofiya: Izdatelstvo na BAN.)
- Младенова, Велчева 2013:** Младенова, О., Велчева, Б. *Ловешки дамаскин. Новобългарски паметник от XVII век*. София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. (Mladenova, O, Velcheva, B. *Loveshki damaskin. Novobalgarski pametnik ot XVII vek*. Sofiya: Natsionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“.)
- РБЕ:** *Речник на българския език*. Т. 16 (под печат). (*Rechnik na balgarskiya ezik*. Т. 16 (pod pechat)
- ПРОДД:** *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век*. София: Издателство на БАН. (*Rechnik na redki, ostareli i dialektni dumi v literaturata ni ot XIX i XX vek*. Sofiya: Izdatelstvo na BAN.)
- СтбР 2009:** *Старобългарски речник*. Т. II. София: „Валентин Траянов“. (*Starobalgarski rechnik*. Т. II. Sofiya: „Valentin Trayanov“.)
- СтслР 1994:** *Старославянский словарь* (по рукописям X–XI веков). Москва: Русский язык. (*Staroslavjanskij slovar' /po rukopisjam X–XI vekov/ Moskva: Ruskij jazyk*.)

Източници

АрхБДР: *Архив за Български диалектен речник на Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“*. (*Arhiv za Balgarski dialekten rechnik na Instituta za balgarski ezik „Prof. L. Andreychin“*.)

Марияна Витанова
София 1113
Бул. „Шипченски проход“ 52, блок 17
Институт за български език
„Проф. Л. Андрейчин“, БАН
marvit@abv.bg

Mariyana Vitanova
Sofia 1113
52 Shipchenski Prohod Blvrd., block 17
Institute for Bulgarian Language
“Prof. L. Andreychin”, BAS
marvit@abv.bg

Калина Мичева-Пейчева
София 1113
Бул. „Шипченски проход“ 52, блок 17
Институт за български език
„Проф. Л. Андрейчин“, БАН
kalina.micheva@gmail.com

Kalina Micheva-Peycheva
Sofia 1113
52 Shipchenski Prohod Blvrd., block 17
Institute for Bulgarian Language
“Prof. L. Andreychin”, BAS
kalina.micheva@gmail.com